

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ,
ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ**
ЎЗБЕКИСТОН ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ МАРКАЗИ
**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДАГИ ҚАДИМГИ ЁЗУВЛАР

Тошкент-2025

Ўзбекистон ҳудудидаги қадимги ёзувлар (монография). -Тошкент:
Ислон цивилизацияси маркази, 2025. -100 б.

Ушбу монография Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқлари маданиятида муҳим ўринга эга бўлган қадимги ёзма ҳужжатлар, уларнинг тадқиқоти, натижаларидан иборат. Монографияда Ўзбекистон ва унга ёндош ҳудудлардан топиб ўрганилган қадимги хоразмий, сак, туркий, бохтарий, суғдий, сурёний, моний, уйғур туркий ҳужжатларнинг фото нусхалари билан бирга улар тўғрисида муҳим маълумотлар, қисқа илмий шарҳлар келтирилган. Монография Ўзбекистон тарихида қадимги ёзув маданияти, давлатчилик ҳамда маҳкамачилик бошқарув иш юритиш масалаларининг шаклланиши ва тадрижи билан қизиққан барча китобхонлар учун мўлжалланган. Монография Ўзбекистон Ислон цивилизацияси маркази учун тақдим қилинган лойиҳа асосида яратилган.

Тузувчилар:

Исҳоқов Мирсодиқ Мирсултонович

Тошкент давлат шарқшунослик университети
профессори, тарих фанлари доктори

Худайназаров Исобек Бойсоатович

Тошкент давлат шарқшунослик университети
катта ўқитувчиси

Такризчилар:

Содиқов Қосимжон Позилович

Тошкент давлат шарқшунослик университети
профессори, филология фанлари доктори

Атаходжаев Азимхўжа Музаффарович

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика
университети доценти, тарих фанлари доктори

*Монография Ўзбекистон ислон цивилизацияси маркази Илмий
кенгашининг 2025 йил 18 июндаги 02-сонли мажлис баённомаси билан нашрга
тавсия этилган.*

МУНДАРИЖА

СЎЗБОШИ

1.	Ўзбекистон ҳудудидан топилган қадимги белги-расмли ва пиктографик ёзувлар	4
2.	Ўзбекистон ҳудудидан топиб ўрганилган қадимги туркий ёзувлар намуналари	8
3.	Қадимги хоразмий ёзув аجدодларимиз тафаккурининг ноёб хазинаси	15
4.	Турон халқларининг қадимги сак (иссиқ) ёзуви	22
5.	Қадимги бохтарий (оромий бохтарийси) ва юнон–бохтарий ёзуви Ўзбекистон халқларининг бой ёзув маданияти белгиси	28
6.	Қадимги суғд тилидаги архивлар – муштарак тарихимиз ва билингвизм тимсоли	38
7.	Моний ва сурёний-суғд ёзуви намуналари	48
8.	Раватак архиви – Кушонлар салтанати ҳужжатлари	59
9.	Кхороштхи ёзуви – Кушонлар даврида ўзлаштирилган ёзув	69
10.	Қадимги уйғур-туркийси ва мўғул ёзуви	75
11.	Қадимги тангаларда Ўзбекистон халқлари ёзув маданиятининг акс этиши	91
12.	Хулоса ва тавсиялар	94
13.	Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати	97

СЎЗБОШИ

Ўзбекистон халқлари тарихининг исломга қадар бўлган даври минтақа халқлари маданиятининг муҳим даври ҳисобланиб, бу даврда биринчи ренессансга тамал тоши қўйилган. Ёзув инсоният тафаккурининг буюк кашфиёти сифатида цивилизацион жараёнларнинг минг йилларга татигувлик йўлини белгилаб берган. Аввало, ёзув инсон фикрини, қолаверса, ўзининг нутқини тасвир ёки чизма шаклларда акс эттириш, фикрий ва нутқий ахборотни масофа ва замон оша узатиш ва сақлаш имконини берди. Бу ўз навбатида инсон учун ўз дунёсини, ўзлигини намоён қилиш ва маънавий такомилнинг чегарасизлиги каби ҳақиқат кўзини очиб берган эди. Шу билан бирга ёзув инсон учун ўз фикру-зикрини, ички дунёсини, атрофидаги воқеа-ҳодисалар ҳақида маълумотларни шартли белгилар воситасида ифодалашдек ёзма нутқ маданияти, тил имкониятларининг меъёрлашуви учун мисли қўрилмаган имконият майдонини вужудга келтирди. Бир минтақада ёзув ёки, ёзма белгиларнинг мавжуд бўлганлиги цивилизациянинг бошланиш нуқтасини англатади. Айни бир халқ салоҳиятининг натижаси бўлган оламшумул ютуқлар дунё цивилизацияси тараққиётига катта куч ва шиддат беради¹.

Ёзувнинг ҳозирги ҳарф-товуш алифбели, чизма белгили тизимлари шакллангунига қадар жаҳон миқёсида инсоният узоқ машаққатли изланишлар даврларини бошдан кечирган. Бу даврлардаги ахборот имкониятларини асосан икки воситада қўриш мумкин. Бири ашёлар яъни, буюмли белгилар даври (токапу, кипу, вмпум чиғаноқлари ва бошқалар), иккинчиси чизма, ўйма, ранг-бўёқ воситаларидаги шартли тасвирлардир (донгба, иероглифлар, ваи, варанг-кшити). Ашёвий (буюмли) даврни ёзув деб аташ қийин. Лекин, ашё шартли белги, эслатувчи (мнемоника) восита сифатида ахборот узатиш ва қабул қилиш оралиғида хизмат қилган. Белги-тасвир воситалари эса нисбатан олға қўйилган улкан қадам эди. Бироқ тасвирларни исталган тилда шарҳлаш мумкин ва улар бирор тилга боғлиқ ҳодиса эмас. Инсоният ўз нутқининг моҳиятини англаб етган даврлардан бошлаб айрим нутқ товушларининг турли-туман хоссаларини фарқлашга ҳаракат қилган. Натижада, сўз таркиби товуш бирликларининг хилма-хил комбинацияларидан иборат эканлиги аён бўла борган. Зеро, айрим товуш бирлиги сўз маъносини ўзгартириши билан инсонда илк фонологик тажриба, эмперик тасаввур шаклланган. Бу эса дастлаб “сўз белги”, сўз таркибидаги бўғин бирлигини, ниҳоят айрим товушни англашга олиб келган. Айрим товушлар мустақил ҳолда мавжудлигини билиш эса ўша товуш учун шартли белги зарур эканини англатган.

Айни шу эҳтиёж инсониятни нутқ жараёнида амал қилган товушлар йиғиндисини ҳисоблашга ундаган. Ниҳоят, одамлар ўз тилларида амал қилган товушларнинг барчасига мос келадиган ва миқдори жиҳатидан тилдаги барча

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи наشري, -Тошкент: “Ўзбекистон” наشريёти, 2022. -Б.

товушлар миқдориға тенг шартли белгилар яратишга киришганлар. Булар бугунги ҳарфлар демакдир. Ҳарфлар эса ҳар қандай ёзувнинг шартли асосидир. Ёзувга айланиши учун ҳарфлар ўзи иштирок этган барча сўзлар учун муштарак функцияга эгалиги билан ва, энг муҳими, муайян жамият аъзолари учун бир хилда тушунарли экани билан муҳимдир.

Чизма шартли белгиларнинг ёзувга айланишининг бош омили белгитасвир бирликларининг ёзувда чексиз такрорланувчан ҳолда амал қилишидир. Бу эса чекланган миқдордаги белгилар орқали ҳажман катта ахборотни ёзма равишда узатиш ёки сақлаш имконидир. Тилнинг сон-саноксиз лексик бирликлари ва улардан фойдаланиб тузилган матнларда ўн беш, йигирмадан бошлаб эллик ва ундан ортиқ шартли белги, яъни, ҳарф ишлатилиши инсонда нутқ бирликларини англаш, уларни ёзувда акс эттиришдек буюк саводхонлик малакасини вужудга келтирди.

Ёзувнинг товуш-ҳарф (ёки, ҳарф-товуш) мослигига эришиш ва буни муайян жамиятда ҳамма учун бирдек тушунарли воситага айлантириш мураккаб ва машаққатли изланишлар жараёни эди. Масалан, Миср иероглифларидаги рамзий тасвирлар кетидан детерминаторлар (грамматик маъно айиргичлари, иероглифларнинг нутқ жараёни билан боғловчи аниқлагич)лар деб аталувчи қўшимча белгилар ишлатилиши сўзларни товуш орқали ўқиш, улар ўртасидаги грамматик боғланишларни тушуниш сари улкан қадам бўлган. Худди шу каби иероглифлардан бошланган хитой ёзуви ҳануз сўз-белги асосини сақлаб келмоқда. Бунинг сабаби хитой тилининг аморф хусусиятидир. Ҳар бир белги бир сўз бирлигини англатиб, унинг маъноси сўзнинг талаффузидаги оҳанг товланишлари, товуш баланд пастлиги сингари нутқий вазиятдан англашилади.

Тил ҳодисасидек буюк неъматнинг ибтидосида одамзоднинг жамоалари “бизлар ва бизлар эмас”лар тарзида ҳар бир жамоа ўз доирасида маълум тил тизимини шакллантира борган. Бегоналар тили “БИЗ”лар учун бегона. “Бегоналар” тили ўзлари учун “она тили”. Лекин жамиятдаги демографик ўсиш, кўпайиш, бўлинишлар бир жамоа тилининг турли шева, лаҳжаларини юзага келтира борган. Кейинчалик бу ҳодиса аслида бир илдиздан тарқалиб, қариндош тиллар оиласини ташкил қилган. Масалан, Олтой тиллари оиласи, унинг улкан тармоғи туркий тиллар, Европада роман тиллари оиласи, герман тиллари шартли равишда қачонлардир ҳинд-европа тил бирлигидан ажралиб чиққан, Олд Осиё ва Африканинг шимолида шомий тиллар оиласини мисол қилиш мумкин.

Марказий Осиё минтақаси қадимдан ўз аҳолиси, пиктографик ёзув анаъанасига эга бўлган. Минтақамизнинг шимолий ҳудудларида қадимги туркий ёзув кенг ёйилганда, жанубий-ғарбий ҳудудларга орамий ёзув кириб келган. Мил. авв. II минг йиллик ўрталарида ҳинд-европа тиллари деб аталувчи лингвобирликдан ҳиндуарий тил умумийлигига эга қабилалар ажралиб чиққан. Кейинчалик, бу қабилаларда ҳам навбатдаги бўлиниш рўй берган. Натижада бир тармоқ ўзини “арянаму”, яъни “арий деб номланувчилар”, ҳозирги Эрон ҳудудларига келиб жойлашган. Иккинчиси эса

“арьялар” номи билан Ҳиндистон ярим оролининг шимоли томон миграция қилганлар ва кейинчалик пашту, ҳинд, ўрду сингари халқларнинг аجدодлари бўлиб қолганлар. Бу тафсилот схематик содда тарзда берилмоқдаки, бундан мақсадимиз шарқий эроний тилли қавмларнинг мазкур миграцион жараёнларда ҳозирги Ўзбекистоннинг Зарафшон воҳаси, Қашқадарё воҳаси, Тожикистоннинг Суғд вилояти, Помир, Бадахшон тоғлари бўйлаб тарқалгани ҳақида тасаввур беришдир. Шу жумладан, ўзларини *сғудик ноб*, яъни “суғдий қавмлар” деб атаган суғдий тилли халқнинг тақдири ўзига хос кечган. Бу халқ ўзи келиб жойлашган ҳудудларда туб прототуркий аҳоли билан асрлар оша қарийб икки ярим минг йил давомида ёнма-ён яшаб, туркий ва суғдий тарихий-маданий симбиози шаклланишида алоҳида роль ўйнаган. Айниқса, мил. авв. I минг йилликнинг сўнгги чорагидан милодий VIII-IX асрлар ораси суғдий тилли халқнинг тақдирида алоҳида даврга айланган. Бу ўртада Буюк ипак йўли тармоқлари бўйлаб суғдийлар халқаро савдо-иқтисодий, маданий ва маънавий муносабаатларнинг энг фаол иштирокчиларига айландилар. Бу даврда суғдий тил эса халқаро муомала тили вазифасини ўтай бошлади. Шу жиҳатдан олганда ёзув мавжудлиги цивилизациядан дарак берар экан, цивилизация ёзувсиз мавжуд бўлолмаслигини инкор этиб бўлмайди. Аслида, финикияликлардан орамийлар қачон ва қайси омиллар асосида ёзувни қабул қилишган ёки орамийлар қачондан ва қайси сабаблар билан ўз ёзувларини суғдий ёзувга бўшатиб беришган каби саволлар билан боғлиқ масалаларда ҳали чалкашликлар мавжуд. Бу эса муаммонинг долзарб эканлигини кўрсатади.

Орамий алифболи ёзуви қадимий Парфия, Хоразм, Суғд, Бохтар ерларида тарқалди. Тез орада орамий алифбоси маҳаллий тилларга мосланиб, ҳарфларнинг ички маъноси (функцияси)да силжишлар бўлди. Бу ўзгаришлар орамий алифбоси асосида маҳаллий алифболар пайдо бўлиши эди. Паҳлавий, парфиёний, хоразмий, суғдий, бохтарий, кҳароштҳи, браҳми ёзуви кабилар Марказий Осиё ёзув маданиятининг қадимий даврини акс эттиради. Булардан ташқари дастлабки милодий асрлардан бошлаб буддачилик, монийчилик, ниҳоят христиан динининг шарқда тарқалган несторчилик мазҳаби жамоаларига хизмат қилган махсус ёзувлар бўлган. Юқорида келтирилган маълумотлар Марказий Осиё халқларининг қадимда юксак ёзув маданиятига эришганларидан далолатдир. Ҳозирга қадар узоқ ўтмишда, ҳали араб ёзуви кириб келишидан қарийб бир ярим минг йил аввалданоқ, аجدодларимиз фонетик алифбо тизимидан хабардор эканлари, қолаверса, маҳаллий шароитда ўзлари бир неча алифболарни яратганлари ҳақида тўпланган материаллар бу тарихий ноёб жараённинг қанчалик муҳим эканини кўрсатади.

Техник муҳаррир: ***И.Б.Худайназаров***

Компютер версткаси: ***Х.Х.Имамов***

Босишга рухсат этилди. 18.06.2025.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли 00 б.т. 00 нусхада босилди. Буюртма № 100

Ўзбекистон ислом цивилизацияси марказининг босмахонаси.

Тошкент, Олмазор т, Қорасарой кўчаси, 47

© Ўзбекистон ислом цивилизацияси маркази, 2025.